

ERMƏNİSTAN AZƏRBAYCANLILARI VƏ ONLARIN ACI TALEYİ

Fəlsəfə elmləri doktoru Sabir Əsədovun tarix elmləri namizədi İsrəfil Məmmədovla zəngin mənbələr, rəsmi məlumatlar və məxəzlər əsasında birgə yazdığı "Ermənistan azərbaycanlıları və onların acı taleyi" tarixi oçerkinin oxuculara təqdim edirik.

(əvvəli 29, 30 aprel, 1, 2, 3, 5, 6, 7 və 14 may tarixli saylarımızda)

1919-cu ilin son iki ayında İrəvan quberniyasının Eçmiədzin və Sürməli qəzalarında 96 kənd, İrəvan qəzasının isə bütün kəndləri məhv edilmişdir (Azərbaycan SSR MDOİA, f.894, op.10, iş 20, v.47-48).

Regionda dörd ildən bəri yaranmış gərgin vəziyyətin "tarixin təkrarı ilə" həmahəng səsləndiyinə görə Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyəti hökumətinin məruzəsindən aşağıdakı parçanı gətirmək məqsədə uyğundur:

"Mərkəzi yerlərdə, hətta öz iqamətgahında da az da olsa qayda-qanunu bərpa etməyə başı qarışan yenicə yaranmış Azərbaycan hökuməti həm də fiziki gücünün azlığı nəticəsində Azərbaycanın böyük bir hissəsindən vəziyyət haqqında mütəmadi, real məlumat ala bilmədiyinə görə Şuşa, Qaryagin, Cavanşir və Zəngəzur kimi ucqar qəzalarda baş verən hərəkətlərə, təbii ki, lazımı səviyyədə diqqət yetirə bilmirdi. Bütün bunların nəticəsi Azərbaycan hökuməti tərəfindən adları çəkilən qəzaların dağlıq hissələrindən erməni əhalisinin böyük əksəriyyətinin Azərbaycan hökumətini tanımaq istəməməsi və bu hökumətin tərəfdarları kimi, müsəlmanlara qarşı düşmən münasibətinin yaranması oldu. Andranikin başçılığı ilə öz "yürüşlərini" açıq-aydın elan etmiş erməni qoşun hissələrinin həmin yerlərdə peyda olması ilə vəziyyət daha da gərginləşdi. Azərbaycandan ayrılıb Ermənistanla birləşməsi məsələsi qəti şəkildə qoyuldu. Yerli əhalinin içərisində həmin məqsədə qulluq edən, lakin oğurluqdan, zorakılıqdan və insan ölümündən çəkinməyən partizan dəstələri də meydana gəldi. Həmin rayonda 150-yə yaxın müsəlman kəndi dağıdıldı və qarət edildi, külli miqdarda qaçqın arası kəsilmədən Ağdama və başqa rayonlara axışib getdi" (Azərbaycan SSR MDOİA, f. 894, op. 1. iş 43. v.13-14).

1905, 1918-1920-ci illərin qanlı faciələri haqqında susmaq hələ də qan sızmaqda olan sağalmaz yaralara biganə qalmaq deməkdir. Bu qırğınlar haqqında gətirilən dəlillər, sənədlər,

xatirələr bir daha sübut edir ki, milli ədavət, milli qırğın ümumiyyətlə heç bir xalqa heç nə vermir. İndiyədək tarixi ədəbiyyatında Azərbaycan tərəfinin milli ədavət üzündən çəkdiyi müsibətlərin qifil altında saxlanması, əslində qarşıdurmanı zəiflətməmiş, əksinə onun güclənməsinə müəyyən mənada əlverişli zəmin yaratmışdır. Bu baxımdan da bu faciələr haqqında söhbət açmaq, belə bir həqiqəti dünya ictimaiyyətinə çatdırmaqdır ki, ermənilərlə azərbaycanlılar arasında hələ də davam edən milli ədavət nə Azərbaycan xalqının, nə də erməni xalqının istəyinin nəticəsi deyil, çünki qırılan da dinc əhalidir, zərər çəkən də ancaq xalqdır, faydalanan isə həmişə məkrli niyyət sahibləri, hakim dairələr və xüsusən təhrikiçilər, milli ədavətin ideoloqları olmuşlar. Ölkədə dövlət çevrilişi məsələsini müzakirə edən keçmiş SSRİ Ali Sovetinin fövqəladə sessiyasında Ermənistanın olan xalq deputatları Lyudmila Harutyunyanın və Henrik İgityanın çıxışlarında gətirilən fikirlər də bunu sübut edir. L.Harutyunyan üzünü keçmiş SSRİ-nin Ali Sovetinin keçmiş sədri A.Lukyanova tutaraq qətiyyətlə dedi ki, bütün bu milli ədavətləri qızıxdıran, millətləri bir-birinin üzünə salan məhz sizsiniz. Bir gün əvvəl keçirilən iclasda isə xalq deputatlığından imtina edən H.İgityan ölkədə, o cümlədən Qarabağda axıdılan günahsız qanlarda Sov. İKP MK-nın Baş katibi M.Qorbaçovun təqsirkar olduğunu daha kəskin surətdə bildirdi.

Mərhum akademik Andrey Saxarovun Dağlıq Qarabağ hadisələrinə həmişə subyektiv münasibət göstərdiyi hamıya məlumdur. Bu məsələdə o da mərkəzin yeritdiyi məkrli siyasəti çox dəqiq qiymətləndirərək yazırdı ki, Azərbaycan və Ermənistan arasında münaqişənin kəskinləşməsində ilk günlərdən başlayaraq mərkəzi hökumətin və mərkəzi mətbuatın mövqeyi qərəzlidir ("İzvestiya" qəzeti, 7 fevral 1989-cu il) .

Ermənistanda Sovet hakimiyyəti qurulanadək orada yaşayan azərbaycanlıların taleyinə nəsis olan da eynən bu çür siyasətin: bir zaman çar Rusiyası-

nın, bir zaman İngiltərənin, bir zaman Fransanın təhriki ilə alovlanan milli ədavətin acı nəticələri idi. Əsrin yalnız birinci rübündə törədilmiş iki qırğında təqribi hesablamalara görə öldürülən, didərgin düşən və digər zərər çəkən azərbaycanlıların sayı iki milyona yaxındır. Lakin iyirminci ilin noyabrından sonra daşnak hakimiyyətinin devrilməsi xəbərini eşidən Ermənistan azərbaycanlıları tədricən öz ata-baba yurdlarına qayıtmağa, keçmiş ədavəti unudaraq, dinc əməklə məşğul olan ermənilərlə qonşuluq etməyə başladılar. 1920-ci ildə bütün Ermənistanda cəmi 10 min azərbaycanlı qaldığı halda 1922-ci ildə qaçqınların qayıtması hesabına onların sayı 77767 nəfər, 1931-ci ildə 105838 nəfər olmuşdur (Korkodyan Z. "Sovet Ermənistanının əhalisi", s.167).

Yeni dövrün tələbləri də yeni olur. Öz doğma yurdlarına qayıdan azərbaycanlıların yerləşdirilməsi, sosial-mədəni inkişafı ön plana çəkildi. Mədəniyyəti inkişaf etdirmək üçün bir sıra tədbirlər görüldü. Savadsızlığı ləğv etmək, məktəblər açmaq üçün müəllim kadrlarına olan ehtiyacı ödəmək məqsədilə Sovet hakimiyyətinin ilk illərində Leninskada, Kirovokanda və Dərəçixdə qısamüddətli kurslar təşkil edilmişdir. Ermənistan SSR Xalq Komissarları Sovetinin sədri Sarkis Kasyanın imzası ilə verilən fərmanda göstərilir ki, ermənilər yaşayan yerlərdə erməni dili, azərbaycanlılar yaşayan yerlərdə türk (Azərbaycan) dili dövlət dili hesab edilsin. Azərbaycanlıların yığcam yaşadığı Amasiya, Basarkeçər, Vedi, Qarabağlar, Zəngibasar, Krasnoselo rayonlarında Azərbaycan dili dövlət dili hesab edilmişdir. Həmin rayonlarda 1953-cü ilədək, yəni azərbaycanlıların kütləvi surətdə köçürülməsindəkə rayon partiya komitələrinin birinci katibləri və rayon sovetlərinin icraiyyə komitələrinin sədrləri azərbaycanlılar olmuşlar. (İbiş Abbasov, Cəfər Vəlibəyov, Rza Vəlibəyov, Rza Rzayev, Əli Məmmədov, Hüseyn Məmmədov, Təlib Musayev, Qəşəm Şahbazov, Əli Həsənov, Yunis Rzayev, Həbib Həsənov, Gülməmməd Məmmədov və b. həmin rayonlarda rayon partiya komitəsinin birinci katibləri olmuşlar.)

Respublikada ermənilərlə azərbaycanlıların qarışıq yaşadıkları Eçmiədzin, Qafan, Yeğeqnadzor, Əzizbəyov, Kalinino, Mehri, Sisyan, İcevan rayon-

larında isə bir qayda olaraq ya rayon partiya komitəsinin katibi və ya rayon soveti icraiyyə komitəsinin sədri, ya müavini azərbaycanlı olmuşdur.

Respublikada rəhbər partiya, sovet oqanlarında yüksək vəzifələrdə işləyən azərbaycanlılar az olmamışdır. Ermənistan mərkəzi icraiyyə komitəsi yanında azlıqda qalan millətlər komissiyasının sədri, Ermənistan xalq daxili işlər komissarının müavini Bala Əfəndiyev, Ermənistan KP MK-nın katibi Məmməd İskəndərov, MK-nın təbliğat-təşviqat şöbəsinin müdiri Əkbər Rzayev, Nazirlər Soveti sədrinin birinci müavini Rza Vəlibəyov, respublikanın ədliyyə naziri Səfər Alməmmədov, ictimai təminat naziri Əli Tağızadə, Yollar İdarəsinin rəisi Hüseyn Abdullayev və başqaları bu qəbildəndirlər.

Ermənistan SSR Ali Sovetinin bütün fəaliyyəti dövründə sədrin müavinlərindən biri azərbaycanlı olmuşdur. Ali Sovetin bütün çağırışlarında azərbaycanlılardan 12-18 nəfər deputat seçilmişdir.

Azərbaycanlılar yaşayan bütün kəndlərdə məktəb, klub, kitabxana və bəzilərinə uşaq bağçaları açılmışdır. Yerevanda açılmış ayrıca pedaqoji texnikum və pedaqoji institutun nəzdində dörd fakültəli olan (tarix, dil-ədəbiyyat, coğrafiya, fizika-riyaziyyat) azərbaycanlı bölməsi və onun qiyabi şöbəsi bu məktəblər üçün müəllim kadrları hazırlayırdı.

1925-ci ildən başlayaraq ermənilərlə yanaşı, Ermənistan KP MK-nın, Yerevan şəhər komitəsinin, Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin, Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin və Ədliyyə Nazirliyinin nəşriyyatları da Azərbaycan dilində kitablar buraxmışdı. Yerevanda 1921-ci ildən başlayaraq bir-birinin ardınca "Rəncbər", "Zəngi", "Qızıl Şəfəq", "Kommunist", sonra isə "Sovet Ermənistanı" adlı respublika qəzeti, 6 rayonda (Amasiya, Basarkeçər, Vedi, Qarabağlar, Zəngibasar, Krasnoselo) müstəqil qəzet, 8 rayonda isə əsas qəzetlərin Azərbaycan dilinə tərcüməsi verilmişdir.

1882-ci il aprelin 10-dan İrəvanda fəaliyyətə başlayan Azərbaycan teatri 1922-ci ildən bərpa olunmuş, 1926-cı ildən rəsmi dövlət dram teatri kimi fəaliyyət göstərmişdir. 1940-cı illərdə "Otello" tamaşasına görə Ümumittifaq Şekspir müsabiqəsinin laureatı olmuşdur.

1920-ci ildə əzəli Azərbaycan ərazisi olan İrəvan quberniyasının Yeni Bə yazid qəzasının Basarkeçər mahalının, İrəvan qəzasının Vedibasər mahalının və Gəncə quberniyasının Zəngəzur qəzasının (ümumi sahəsi 9800 km-dir) Ermənistanla birləşdirilməsi sonralar onlarda yeni-yeni iddialar irəli sürmək həvəsi yaratdı. Böyük Vətən müharibəsinin qurtarmasından bir az sonra 1945-ci ilin noyabrında Ermənistan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin birinci katibi Q.Harutyunov İ.Stalinə məktubunda yenidən Dağlıq Qarabağ məsələsini qaldırmış, bu ərazinin Ermənistanla verilməsini tələb etmişdir. İ.Stalin həmin məktubu K.M.Malenkova göndərmişdir. O da öz növbəsində cavab üçün Azərbaycanın rəhbərliyinə göndərmişdir. M.C.Bağirov bu məktuba çox kəsərlə bir cavab vermişdir: Azərbaycan həmin təklifə etiraz etmir, bu şərtlə ki, Ermənistan SSR, Gürcüstan SSR və Dağıstan MSSR-də əhalisinin əksəriyyəti azərbaycanlılar, Azərbaycanla həmsərhəd, tarixən Azərbaycan torpağı olan ərazilər onun özünə qaytarılsın. Bu cavabla həmin təklifin inkişafına nöqtə qoyulmuşdur.

Ermənistanın rəhbərliyi yekcins erməni respublikası yaratmaq üçün müxtəlif yeni fitnələrə əl atmağa başlamışdır. Belə fitnələrdən biri də hökumət qərarı ilə azərbaycanlıların Ermənistandan zorla köçürülməsi oldu.

ÜÇÜNCÜ MƏRHƏLƏ - KÖÇÜRÜLMƏ (1948-1953)

Buna köçürülmə yox, repressiya demək daha düzgün olardı. Bunun tarixçəsi belə olmuşdur. 1943-cü ildə üç dövlətin Tehran konfransında Sovet-İran münasibətləri müzakirə edilərkən, erməni diasporu əlverişli məqamdan istifadə edərək SSRİ xarici işlər naziri V.Molotova müraciət edib xahiş etmişdir ki, İranda yaşayan ermənilərin SSRİ-yə köçməsinə icazə versinlər. Molotov elə oradaca İ.Stalinlə danışıqdan sonra onların köçürülməsinə razılıq vermişdir. Q.Harutyunov bu fürsətdən istifadə edərək xaricdəki ermənilərin Ermənistanla köçürülməsi ilə əlaqədar azərbaycanlıların Ermənistandan zorla köçürülməsi barədə qərar verilməsinə nail olur.

Xaricdə yaşayan erməniləri Ermənistanla yerləşdirmək üçün azərbaycanlıların Ermənistandan zorla köçü-

rülməsi haqqında ilk qərar "Qolos Armeniya" qəzetinin verdiyi məlumata görə, (11 noyabr 1990-cı il) M.C.Bağirovun və Q.Y.Harutyunovun 3 dekabr 1947-ci il tarixli məktubu ilə əlaqədar verilmişdir. Bu müraciətə cavab olaraq SSRİ Nazirlər Soveti iki qərar qəbul etmişdir. Birincisi 23 dekabr 1947-ci il tarixli "Ermənistan SSR-dən kolxozçuların və başqa azərbaycanlı əhalinin Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığına köçürülməsi haqqında" qərar idi. İ.Stalinin imzaladığı həmin qərar azərbaycanlılar üçün gözlənilməz zərbə, açıq repressiya idi. Heç bir arqument göstərilmədən, girişsiz, izahsız tələsik verilən bu qərarla nəyin bahasına olursa-olsun bütün azərbaycanlıların Ermənistandan köçürülməsi tələb olunurdu. SSRİ Nazirlər Sovetinin 10 mart 1948-ci il tarixli qərarında isə birinci qərarın yerinə yetirilməsi üçün tədbirlər planı şərh edilirdi.

SSRİ Nazirlər Sovetinin 23 dekabr 1947-ci il tarixli qərarında göstərilirdi ki, 1948-1950-ci illərdə könüllülük prinsipləri əsasında Ermənistan SSR-də yaşayan 100 min kolxozçu və digər azərbaycanlı əhali Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığına köçürülsün. "Könüllülük" ifadəsi xüsusi məqsədlə qərara salınmışdı". Əslində bu, qəti repressiya idi. Qərara görə 1948-ci ildə 10 min nəfərin, 1949-cu ildə 40 min nəfərin, 1950-ci ildə isə 50 min nəfərin köçürülməsi nəzərdə tutulurdu. Bu hadisələri arxiv sənədləri əsasında hərtərəfli tədqiq edən Ataxan Paşayev haqlı olaraq belə bir qənaətdə gəlmişdir ki, (bax: "Respublika" qəzeti, № 14, 15, 1990-cı il) Mərkəzin Azərbaycan SSR və Ermənistan SSR Nazirlər sovetlərini tələsdirməsi, onların cəmi bir ay müddətində geniş tədbirlər planı hazırlayıb SSRİ Nazirlər Sovetinə məlumat vermələrini təkidlə tələb etməsi heç də səbəbsiz deyildir. Bu tələsikliyin əsl səbəbi qərarın axırıncı, 11-ci maddəsində aydın şərh edilmişdir. "Ermənistan SSR Nazirlər Sovetinə icazə verilsin ki, azərbaycanlı əhalinin Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığına köçürülməsi ilə əlaqədar onların boşaltdıqları tikililərdən və yaşayış evlərindən xaricdən Ermənistanla gələn erməniləri yerləşdirmək üçün istifadə etsinlər". Bütün bunlar tarixi həqiqətlərdir.

(davamı növbəti saylarımızda)